

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

89

НОВИ САД
2014

Јелена Илић

НАСЕЉАВАЊЕ ПОТИСКИХ И ПОМОРИШКИХ ГРАНИЧАРА У БАНАТ (1751–1753)

САЖЕТАК: Једно од најмасовнијих организованих померања српског становништва са једне територије на другу у 18. веку догодило се током 1751. и 1752. године. Тада се, наиме, више од 12.000 људи преселило са територије на десној обали река Тисе и Мориша на територију на левој обали ових река, односно из Бачке и јужне Угарске у Банат. То пресељење било је последица развојачења Потиске и Поморишке војне крајине које су формиране још 1702. године. Оба крајишта изгубила су војностратешки значај само две деценије након свог настанка, а о њиховом развојачењу расправљало се деценијама пре него што је до њега заиста и дошло, 1751. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Хабзбуршка монархија, Банат, Банатска земаљска милиција, Потиска и Поморишка војна крајина, развојачење, насељавање, миграције, 18. век

Од Бечког рата (1683–1699) до Аустро-турског рата (1716–1718) граница између Хабзбуршке монархије и Османског царства протезала се рекама Тисом и Моришем, остављајући Бачку са хабзбуршке, а Банат са османске стране. Прилике су се промениле Пожаревачким миром 1718. године, када су у Хабзбуршку монархију укључени Банат и, привремено, области јужно од њега. До развојачења нефункционалних крајишта на Тиси и Моришу и организовања нове војне крајине у Банату, међутим, није дошло одмах. Улазак у реформе онемогућиле су спољно-политичке прилике током Аустро-турског рата (1737–1739) и Рата за аустријско наслеђе (1740–1748). Због ратних окршаја са Пруском и њеним савезницима, великих војних расхода и несугласица са немачким земљама Римског царства, истрошили су се војни и привредни ресурси Хабзбуршке монархије и разоткриве све слабости државног апарата. Тек крајем четрдесетих година 18. века приступило се реформама, између осталог, и у области војне и војнокрајишке организације. Тако је развојачење Потиске и Поморишке

војне крајине и пресељавање великог дела њиховог становништва у Банат остварено првих послератних година.

Одлагање развојачења Потиске и Поморишке војне крајине било је проузроковано не само војним разлозима, већ и политичким питањима продаје државних поседа приватним власницима, обнове жупанија и њиховог постепеног прикључивања Угарској. После Ракоцијевог устанка, а потом и у време рата против Османског царства, Беч је свесно одолевао притисцима за обновом жупанија на простору јужне Угарске, односно на територији Славоније, Срема и Баната. Околности у којима је царица Марија Терезија начинила низ уступака угарским сталежима на сабору у Пожуну на којем је крунисана 1741. године, добро су познате. На том сабору, чланом 18, прописано је да насеља „која се називају војним” у Бачкој, Бодрошкој, Чонградској, Арадској, Чанадској и Заарадској жупанији буду стављена под обновљену надлежност Угарског краљевства и жупанија.¹

Одлука о демилитаризацији остварена је најпре у случају насеља Сегедин, Сомбор и Суботица, којима је додељен статус слободних краљевских градова у периоду између 1743. и 1748. године.² У исто време на дневни ред је стављено питање области у коју ће бити пресељени становници развојачених крајина, где би и убудуће служили као граничари. Одлука о насељавању потиских и поморишких граничара у Банат донета је, по свему судећи, пролећа 1747. године. О томе је генерал Енгелсхофен обавестио митрополита Арсенија Јовановића маја те године, будући да је био и званично одређен за комесара у том послу.³ Ова одлука је, међутим, имала својих противника међу службеницима Дворске коморе

¹ *Decretum generale inlyti Regni Hungariae – tomus secundus*, Budae 1844, 170: „§. 3. Ut porro Loca etiam Militaria dicta, in Bacsiensi, Bodrogiensi, Csongradinsi, Aradiensi, Csanadiensi, et Zardiensi Comitatus sita, Jurisdictioni Regni, et Comitatum restituantur, et subjiçantur; ...” Сегменти ове одлуке цитирани су у: М. Костић, „Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија”, у: *Српски етнографски зборник СКА – Насеља и порекло становништва*, књ. 14, Београд 1923, 23.

² М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 26, 28; Г. Улмер, „Подаци за историју Суботице од краја XVII до средине XVIII века”, *Зборник Мајнице српске за историју* 15 (1977), 130.

³ J. H. Schwicker, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien–Teschen 1883, 68–80; Д. Руvaraц, Укинуће потијске и поморишке Крајине, *Архив за историју српске православне Карловачке митрополије*, година 1 (1910), 67–69; М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 29. Генерал барон Енгелсхофен, аутор Регулamenta за Славонску војну крајину из 1747. године, био је ауторитет за питања Војне крајине и Баната, па је могао предвидети и даљи ток њиховог развоја. Његови планови за стварање Банатске војне крајине потврдили су се у залагању за очување формације Земаљског батаљона у Банату (тзв. Симбшеновог) у време када су вођене расправе о његовом укидању са представницима Дворске коморе, током 1750. и 1751. године. Батаљон је, међутим, укинут, а Банатска војна крајина створена је тек 1764. године, три године након Енгелсхофенове смрти. У међувремену, остварен је само његов план о пресељавању граничара у Банат и формирању Банатске земаљске милиције, чиме су постављени темељи за стварање регулисане Војне крајине у Банату.

који су заговарали предлог да бивши граничари, уместо у Банат, буду пресељени у постојеће крајине у Славонији и Срему. Коморске власти противиле су се предлогу о насељавању граничара у Банат због тога што је то подразумевало да ће његови делови бити милитаризовани и изузети из цивилне надлежности. У таквим околностима су потиски граничари октобра, а поморишки децембра 1750. године упутили жалбе на царску одлуку од 1. септембра исте године да крајине уз Тису и Мориш буду „Провинции Мађарскои уединити”. Уколико је пресељење нужно, потиски граничари су молили да то буде у Банат где ће им бити уступљено довољно земљишта за издржавање.⁴ Њихов захтев био је мотивисан страхом од сеобе у већ насељена крајишта Срема и Славоније, у којима не би било довољно земљишта за нова домаћинства. На овај начин треба разумети и садржај молбе поморишких граничара, који су желели „на вечно поругание наше паори да не будем”, а у случају да се преселе у неку другу област нису желели да дођу у положај „како едни жилери кои под кириу на туђем грунту седјат”.⁵

Молбама граничара придружио се децембра 1750. године и митрополит Павле Ненадовић, који је Беч подсетио на то да још увек није одређена територија за насељавање у Банату иако је временски рок за напуштање развојачених граница дат до јесени следеће године.⁶ Тај рок је, по свему судећи, испоштован, па је октобра 1751. године склопљена *конвенција* или уговор о трогодишњем ослобођењу од свих дажбина за граничаре који су се преселили.⁷ О томе да су се бивши потиски и поморишки граничари већином заиста преселили у Банат до јесени 1751. године сведочи извештај митрополитовог егзарха Арсенија Радивојевића из септембра месеца. У том извештају се помиње око 2.200 српских породица већ насељених у Банату, које су одбијале да постану цивилни поданици и инсистирале на задржавању свог граничарског статуса, а у противном су тражиле да им се одобри да се иселе „у другу хришћанску земљу” којој су потребне као војници.⁸ Претња сеобом у Русију имала је великог утицаја на коначну одлуку власти да повласти становништво са десне и леве обале Тисе, цивилним статусом у Потиском дистрикту и граничарским статусом у Банату.

О самом току и фазама пресељавања немамо много података. На основу жалбе становника поморишког шанца Печка од јуна 1751. године на

⁴ М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 33–34.

⁵ М. Костић, Резолуција Срба Моришана против развојачења Крајина 1750, *Гласник Историјског друштва у Новом Сагу IV* (1931), 112–114.

⁶ М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 37.

⁷ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банајџу до краја осамнаестог века*, Београд 1955, 66.

⁸ Д. Руварац, „Укинуће потијске и поморишке Крајине”, 67–69.

то да су се њихови бивши суграђани и свештеници појавили и однели све ствари од вредности, утваре и новац из некада заједничке цркве, може се закључити да су се поједине развојачене општине преселиле већ пролећа исте године.⁹ Пресељавање у Банат, дакле, почело је у време када је царица потписивала племићке дипломе за официре Потиске војне крајине и Привилегију Потиског дистрикта, марта и јуна 1751. године. Све то време власти још увек нису биле сложне око коначног одредишта потиских и поморишких граничара и предлози о насељавању у постојећа крајишта у Срему и Славонији још увек су били актуелни.¹⁰ Иако је масовни прелазак у Банат завршен већ јесени 1751. године, поједине заједнице су се тамо населиле тек пролећа 1752. године. Свештеник Стефан Николић је поводом преласка из цркве Петровог села у Бачкој у цркву Светог Јована Претече у Врањеву оставио белешку у једном јеванђељу у којој помиње пресељење целог шанца априла 1752. године.¹¹

Упркос предлозима да се потиски и поморишки граничари населе у постојеће војне крајине у Срему и Славонији, превладао је предлог војних кругова око генерала Енгелсхофена о пресељењу ових граничара у Банат. Разлога за то било је више. Пре свега, Банат није инкорпориран у Угарску, већ се у целости налазио под надлежношћу Дворске коморе и њене филијале Земаљске администрације у Темишвару. Поред тога, Банат је већим делом, а нарочито на западу и југу, био полупуст. Насељавање пустих области уклапало се у државну популациону политику и напоре усмерене ка повећању искоришћености земљишта ради пореске добити. Коначно, Банат је био погранична област још од 1739. године, а планове о организовању војне крајине у њему генерал Енгелсхофен изложио је у неколико наврата током четрдесетих година 18. века.

Простор на који су се бивши потиски и поморишки граничари преселили у Банат, како је констатовано још давно у литератури, жалосно је изгледао после 1718. године.¹² Извори из 18. века сведоче о слабој насељености Баната и пространим низијама подложним плављењу, на подручју које се испод Темишварског платоа спуштало дуж и између токова Мориша, Тисе, Тамиша и Бегеја. Западни руб ове географске целине под аустријском управом био је подељен између Чанадског и Бечкеречког дистрикта. Оба су, стога, делила низ сличности – заузимала низијски и слабо насељен терен, с невеликим бројем насеља која су била

⁹ М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 40.

¹⁰ Д. Руварац, „Укинуће потијске и поморишке Крајине”, 67–69.

¹¹ П. Момировић, *Сѣари српски записи и наѣписи из Војводине*, књ. 1, Нови Сад 1993, 168, запис бр. 827.

¹² В. Стајић, *Великокикинџки дистрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 15.

окожуена многобројним мочварама и пустарама. Пустаре са бољим пред- условима за живот населили су досељени потиски и поморишки граничари. Неке од њих насељене су први пут средином 18. века, а неке су биле давно запустела насеља. До запустошења је дошло вероватно крајем 17. и почетком 18. века, када су кретања становника проузроковали Бечки (1683–1699) и Аустро-турски рат (1716–1718). Велики број становника напустио је Банат током 1718. и 1719. године због пореског оптерећења и обавезе да издржавају војску. Фискална политика је несумњиво утицала и на касније миграције, те премештање становника између жупанија и коморског Баната.¹³

На слабу насељеност утицале су и не тако ретке епидемије куге. Један епидемијски талас, о којем се не зна много, захватио је Банат 1730. године. Коморски службеници су покушали да попишу угинулу стоку у периоду између јесени 1730. и пролећа 1731. године, док су људске жртве мање поуздано пописане.¹⁴ Следећа велика епидемија куге избила је током Аустро-турског рата, 1738. године.¹⁵ На основу података пописа становника пре и после ових догађаја, односно из 1736/37. и 1739/40. године, као и других извора, може се закључити да су највећи демографски губици у периоду 1738–1740. године у Банату били последица куге, а не рата. Иако не сасвим прецизни, подаци овог пописа указују на то да је у Бечкеречком дистрикту услед епидемије куге нестало 36% предратних контрибуената, тј. опорезованих, одраслих, радно способних мушкараца у дистрикту.¹⁶ У Вршачком дистрикту нестало је због куге 33,61%, у Чаковском 27,21%, а у Панчевачком чак 42,31% контрибуената.¹⁷

Становништво Бечкеречког дистрикта се у највећој мери расуло у бежанији. У попису из 1740. године поред жртава куге помињу се и они

¹³ Н. Петровић, „О приликама у Банату после слома османлијске власти 1716–1718”, *Мешовића грађа – Miscellanea* III (1974), 9–40; С. Пецињачки, „Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године”, *Зборник Мајице српске за историју* 9 (1972), 105–116; В. Гавриловић, „О пребегавану српског становништва из Баната у Бачку током прве половине XVIII века”, *Зборник Мајице српске за историју* 83 (2011), 119–126.

¹⁴ С. Пецињачки, „Подаци о насељима Бечкеречког дистрикта у 1729–1731. год.”, *Зборник Мајице српске за историју* 9 (1974), 88–93.

¹⁵ Ђ. Орлић, „Куга у Војводини и сусједним покрајинама”, *Зборник за друшћивене науке Мајице српске* 19 (1958), 97–115.

¹⁶ ФНКА, *Konskriptionen*, rote Nr. 44/B, Nr. 139, folio 27; folio 29; Попис Бечкеречког дистрикта објављен је у: Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 47–66. Куга је до краја 1739. године однела жртве у сваком од насеља Бечкеречког дистрикта. Жена, деце и старих умрлих од куге (719) било је двоструко више од мушкараца умрлих од куге (304). Куга је однела укупно 1.023 лица, односно 39,09% целокупног предратног становништва, које је процењено на око 2.600 становника на основу податка о 844 одрасла мушкараца (контрибуента) у овом дистрикту уочи рата.

¹⁷ КА, АФА – 1739, 499 – *Türkenkrieg XIII* (1–86), 1739–13–67.

који су пребегли „преко Дунава или негде другде”. Пописивачи су забележили 53 запустеле куће у дистрику. За већину насеља назначено је да су се преселила преко Тисе или у оближње мочваре „из страха” од куге, непријатеља, разбојника, али и царских трупа на маршу. Велику штету су, по свему судећи, становништву наносиле домаће трупе у транзиту. Највише су страдала места на реци Тиси, које је за прелазак у Банат користила домаћа, „царска” војска. Тако су села Бечеј и Чента потпуно руинирани, „због проласка царских трупа, и то у највећој мери, због проласка коморе”.¹⁸ У том смислу, Темишварска администрација је већ децембра 1737. године истакла да су „ексцесе” у Бечкеречком, Панчевачком и Новопаланачком дистрику починили „рачки граничари из околине Сегедина”, марширајући преко Тисе пут Оршаве.¹⁹

Попис Бечкеречког дистрикта из 1740. године забележио је да су само становници села Бардан, Итебеј, Јанкаид, Свети Ђурађ и Арадац током ратних година „остали у месту”. Приликом пописивања Бечеја и Шимодe забележено је да су пописани само они домаћини који су се већ вратили у предратно станиште, као и да се очекује повратак других. Повратак избеглог становништва је био важна околност за демографско стање у тренутку пописивања 1740. године. Пре него што су се избегли становници вратили, попис је забележио стање по којем је степен запустелости села на путним трасама домаће војске износио и преко 50% предратне одрасле мушке популације, и то у Бечкереку, Куману, Бечеју, Шимоди, Сигама, Фаркаждину и Ченти. Места са мањим степеном запустелости, испод 30% одрасле мушке популације, чинила је група насеља боље заштићеног положаја и удаљена од главних праваца кретања домаће војске – Јанкаид, Сент Ђурађ, Ечка и Бардан.²⁰

Потиски и поморишки граничари су у Банату населили 15 насеља, која су од 1753. до 1764. године била у саставу Банатске земаљске милиције. Насеља ове милиције била су разврстана у шест такозваних Горњих компанија, са по два или три насеља – Велика и Мала Кикинда, Меленци и Тараш, Мокрин, Јозефово и Крстур, Идвор и Леополдово, Ботош, Мариново Село и Сиге, Врањево, Карлово и Кумане.²¹ Већина ових насеља била је пушта пре 1751. године, док је свега пет насеља

¹⁸ Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 47–66.

¹⁹ М. Митровић, *Подаци о Србији у широјоколима Дворској райиној савети*, Споменик САНУ СХХХ (1988), 286.

²⁰ Већина насеља Бечкеречког дистрикта није променила називе, са изузетком неколицине – Бечкерек (Зрењанин), Јанкаид (Јанкахут, Јанков Мост), Сент Ђурађ (Житиште), Сиге (Перлез).

²¹ Већина насеља земаљске милиције задржала је називе и до данас, са изузетком оних са програмским именима Карлова (Драгутиново), Јозефова (Обилићево), Леополдова (Чента) и Фрањева (Врањево, Нови Бечеј).

имало становништво и у тренутку када су се у њих доселили граничари са Тисе и Мориша. У питању су била насеља Кумане, Ботош, Чента, Сиге и Идвор. Са изузетком Кумана, преостала четири насеља налазила су се на крајњем југу Бечкеречког дистрикта, на ушћу Тамиша у Тису. О томе да је и у њима било више него довољно простора за насељавање сведочи податак да је после рата и куге 1740. године Кумане имало свега четири домаћинства, Чента седам, Сиге 14 домаћинстава, а Идвор осам пореских платиша. Преосталих десет насеља није постојало пре досељавања потиских и поморишких граничара. Основана су северније, на готово ненасељеном подручју уз Тису. Нова насеља настала су од делова пустара или спајањем више њих. На пример, насеља Башаид, Кумане, Меленци, Тараш, Карлово, Велика, Мала Кикинда и Мокрин настала су на простору на којем су се налазиле пустаре Сентуш, Детошево, Олуш, Тојсиг, Галад, Јоца, Црквенка, Деветак, Иље.²²

Од 15 насеља земаљске милиције три су настала на територији Чанадског дистрикта – Крстур, Јозефово и Мокрин, док су сва остала била на територији Бечкеречког дистрикта. У управном погледу то и није било важно због тога што су почев од 1753/54. године насеља земаљске милиције издвајана приликом пописивања и нису посматрана као део једног од ова два дистрикта. Она су настала на пустој територији која је стављена под непосредну надлежност цивилне управе Земаљске администрације у Темишвару. Посебност се заснивала на чињеници да њихово становништво није делило положај дистриктских поданика, већ је имало обавезе и права дефинисане посебним уговором или тзв. конвенцијом.

О површинама општина и квалитету земљишта Банатске земаљске милиције може се говорити врло прецизно на основу података нешто каснијих премеравања. Када је десетак насеља Горњих компанија развојачено 1773. године и 1774. враћено под коморску надлежност, односно претворено у Великокикиндски дистрикт, пописана је и њихова површина према стању забележеном 1768, односно 1771. године. Будући да су насеља настала на бившим пустарама, мочварним и некоришћеним земљиштима, у појединим атарима нашле су се и те некорисне површине.²³

²² С. Матић, Катастиг пећски из 1660–1666, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. IV (1931), 199; В. Стајић, *Великокикиндски дистрикти 1776–1876*, Нови Сад 1950, 13–14; Д. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века*.

²³ С. Пецињачки, Прилози за историју Баната и Банатске војне границе XVIII века, *Зборник Матице српске за историју* 2 (1970), 77–82.

Табела 1. Површина и квалитет земљишта насеља земаљске милиције у Банату 1768. и 1771. године (Горње комјаније)²⁴

Насеља	Укупна површина атара 1768. године	Површине атара 1771. године							
		Укупна површина		Обрадиво (неплавне и полуплавне површине)			Некорисно (подводни, слани и неплодни терени)		
		Јутара	Клафтера	Јутара	Клафтера	Удео у укупном	Јутара	Клафтера	Удео у укупном
Мала Кикинда	7.080	7.880	880	6.868	770	87,15%	1.012	110	12,84%
Крстур	3.300	4.314	660	1.591	920	21,32%	2.722	1.340	63,09%
Јозефово	3.750	4.546	190	4.111	292	90,43%	434	1.498	9,54%
Мокрин	20.130	19.753	1.000	6.744	480	34,14%	13.009	520	65,85%
Велика Кикинда	30.690	–	–	–	–	–	–	–	–
Карлово	6.750	7.694	128	5.575	448	72,45%	2.119	1.260	27,54%
Врањево	11.070	11.937	161	7.831	615	65,60%	4.106	1.146	34,39%
Кумане	8.700	10.960	887	7.114	529	64,90%	3.846	358	35,09%
Тараш	4.350	4.431	1.444	1.825	1.010	41,18%	2.606	434	58,81%
Меленци	19.170	18.578	648	16.050	1.250	86,39%	2.528	998	13,60%
Ботош	13.050	–	–	–	–	–	–	–	–
Сиге	5.880	6.749	747	5.601	1.470	82,99%	1.148	877	17%
Марино Село	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Чента	6.060	5.028	384	3.680	650	73,19%	1.348	1.334	26,80%
Идвор	11.340	–	–	–	–	–	–	–	–
Укупно	151.320								

На основу броја домаћинстава и одраслих мушкараца рачуна се да је укупан број становника у насељима Банатске земаљске милиције 1753. године износио најмање 12.000 душа.²⁵ Имајући у виду да је површина 15 милитаризованих насеља износила укупно 1.419,72 km²,²⁶ следи да је на 1 km² ових насеља долазило 8,92 особа. Другим речима, једно домаћинство долазило је на мање од квадратног километра (0,79 km²) ових насеља.

²⁴ Будући да разлике између два пописа нису превелике, прихватамо их као подједнако тачне. С. Пецињачки, *Прилози за историју Баната и Банатске војне границе XVIII века*, 80–82.

²⁵ Старија литература наводи другачије податке. Приликом „разрешења Потиске и Помо-ришке војне крајине једни Срби иселише у Русију, а 2.400 душа на силу пређе у Банат са шест компанија”, а „приступањем других незадовољеника тај број порастао је на 2.991”, у: В. Стајић, *Великокикиндски шиширици 1776–1876*, 15.

²⁶ Процена је извршена на основу података о данашњој величини атара, под претпоставком да су се минимално променили: Велика Кикинда 18.950 ha, Мала Кикинда (Башаид) 7.545 ha, Врањево 16.968 ha, Карлово (Драгутиново) 7.935 ha, Кумане 10.164 ha, Ботош 6.986 ha, Мариново Село (Томашевац) 6.565 ha, Сиге (Перлез) 9.648 ha, Идвор 5.691 ha, Леополдово (Чента) 6.319 ha, Мокрин 14.751 ha, Јозефово (Обилићево) 3.804 ha, Крстур 5.366 ha, Меленци 15.917 ha, Тараш 5.363 ha – укупно 141.972 ha или 1.419,72 km².

Према коморском попису из 1752/53. године, приликом формирања 15 насеља шест компанија Банатске земаљске милиције евидентирано је укупно 4.085 одраслих мушкараца. Међу њима је било 1.787 старешина домаћинстава, а у њиховим домаћинствима налазило се 1.070 ожењених и 637 неожењених браће и синова, док је поред њих пописано и 274 сиромашна мушкараца са нешто средстава и 37 без икаквих средстава за живот, као и 280 врло старих, болесних и неспособних.²⁷ На основу податка да се приликом изјашњавања новембра 1750. године 3.672 потиска и поморишка граничара определило за задржавање војног статуса, и то из Потиске границе 1.991 и из Поморишке границе 1.681 граничар, може се закључити да су граничари опредељени за задржавање војног статуса заиста стигли у западни Банат.²⁸ Податке поменутих пописа потврђује и војни попис који је састављен новембра и децембра 1753. године, иако приказује занемарљива одступања. Тада су пописани сви одрасли војно способни мушкараци који су се затекли у шест Горњих компанија (Effektive Kompf), на основу чега се могу ближе упознати демографске прилике међу досељеним граничарским породицама у Банату.²⁹

Табела 2. *Ожењени мушкараци у компанијама земаљске милиције у Банату крајем 1753. године*

Компаније са местима	Домаћини	Браћа и синови	Сиромашни и без средстава	Укупно ожењених (Summa Effective)
Ботош, Сиге, Марино(во) село	279	151	49	479
Фрањово, Карлово, Кумане	280	198	58	537
Меленци, Тараш	273	163	47	483
Мокрин, Јозефово, Крстур	296	173	31	500
Идвор, Леополдово	332	136	68	562
Велика Кикинда, Мала Кикинда	309	223	20	552
Укупно	1.769	1.044	273	3.113

Број домаћинстава у компанијама које су садржале по два до три насеља био је прилично уједначен и кретао се између 331 и 348 домаћинстава. Изузетак је била компанија коју су чинили Идвор и Леополдово са 403 домаћинства. Формирање уједначених војних јединица, а тиме и насеља, може се приписати свесној намери надлежне Земаљске администрације у

²⁷ ФНКА, ВА, rote Nr. 41, folio 606–608. Нисмо навели и пописаних седам окућених удовица.

²⁸ М. Костић, *Српска насеља у Русији*, 37.

²⁹ ФНКА, ВА, rote Nr. 41, folio 301–412. Пописом су обухваћене три категорије одраслог мушког становништва – домаћини (Hauß Wurth), ожењена браћа и синови (verheyratete Brüder und Sohne) и сиромашни ожењени (arme verh: und mittellose verh:).

Темишвару. Има података и о томе да су веће групе официра и граничара истог порекла (из истих потиских и поморишких шанаца) насељене у иста места и компаније у Банату, али ово правило није доследно поштовано па су насељеници и мешани.

У 35–40% домаћинстава у насељима Горњих компанија пописани су поред домаћина и други ожењени чланови, тј. ожењена браћа и синови. Број таквих домаћинстава био је нешто већи само у Великој Кикинди (48% свих домаћинстава). Потенцијално задружним се међу овим могу сматрати домаћинства са два до пет ожењених чланова (поред старешине домаћинства), а којих је у свим насељима било укупно 196, односно 9,44% свих домаћинстава. То значи да је, у просеку, свака компанија имала око 30% проширених и око 10% задружних домаћинстава. На немали број домаћинстава са већим бројем чланова вероватно је утицала и околност недавног пресељења у нову средину, као и обиље обрадивог земљишта које им је стајало на располагању. Најмањи број потенцијално задружних домаћинстава забележен је у две компаније које су обухватиле већ постојећа села. У питању су биле компаније са скученим атарима на подручју доњег тока Тамиша – компанија Ботош, Марино Село и Сиге са 27 потенцијално задружних домаћинстава (8,15%) и компанија Идвор и Леополдово са 15 потенцијално задружних домаћинстава (3,72%).

Табела 3. *Структура домаћинстава земаљске милиције у Банату крајем 1753. године*³⁰

Компанија	Укупно домаћинстава	Домаћинства са ожењеном браћом и/или синовима					Укупно домаћинстава са 1–5 ожењених чланова	Удео ових у укупном броју домаћинстава у компанији
		Број домаћинстава са ожењеним члановима (поред домаћина)						
		1	2	3	4	5		
Ботош, Сиге, Марино Село	331	93	23	4			120	36,25%
			27 или 8,15%					
Фрањово, Карлово, Кумане	348	91	29	12	2	1	135	38,79%
			44 или 12,64%					
Меленци, Тараш	326	86	26	7	1		120	37,11%
			34 или 10,73%					
Мокрин, Јозефово, Крстур	332	102	25	7			134	40,36%
			32 или 9,36%					
Идвор, Леополдово	403	102	12	2	1		117	29,03%
			15 или 3,72%					
Велика Кикинда, Мала Кикинда	336	118	30	11	3		162	48,21%
			44 или 13,09%					
Укупно	2.076	592	196 или 9,44%				788	38%

³⁰ Исто.

По правилу, официрска и свештеничка домаћинства била су већа због тога што су њихови домаћини уживали пореске привилегије. Проширена или задружна структура ових домаћинстава била је уобичајена појава. Око две трећине официрских домаћинстава Горњих компанија имала су једног и више ожењених чланова поред домаћина. У чак 27% тих домаћинстава било је између два и пет ожењених чланова.

Табела 4. *Официрска домаћинства земаљске милиције у Банату крајем 1753. године*³¹

Компанија	Укупно официра (тј. официрских домаћинстава)	Официрска домаћинства са ожењеном браћом и/или синовима					Укупно домаћинстава са 1–5 ожењених чланова	Удео ових у укупном броју официрских домаћинстава	
		1	2	3	4	5			
Богош, Сиге, Марино Село	20	7	3	1			4 или 20%	11	55%
Фрањово, Карлово, Кумане	27	12	6	1		1	8 или 30%	20	74,07%
Меленци, Тараш	20	9	3	1			4 или 20%	13	65%
Мокрин, Јозефово, Крстур	17	8	3	1			4 или 24%	12	70,58%
Идвор, Леополдово	13	4	3	1			4 или 31%	8	61,53%
Велика Кикинда, Мала Кикинда	29	10	5	5	1		11 или 38%	21	72,41%
Укупно	126	50	23	10	1	1	34 или 27%	85	67,46%

Број домаћинстава је после досељавања 1753. године у већини насеља стагнирао, а приметнији пораст забележен је тек после 1773. године. Изузетак су била насеља Велика Кикинда, Мокрин и Меленци у којима је пораст броја домаћинстава био нешто већи, нарочито после 1764. године. Иако претпостављамо да је повећање броја домаћинстава било последица њиховог уситњавања, не може се искључити ни могућност да је нових таласа усељавања било у периоду после 1764. и 1773. године.

³¹ Исто.

Табела 5. Број домаћинстава (кућа) у насељима западној Банати у периоду 1753–1787. године

Насеља	Број кућа				
	У саставу Банатске земаљске милиције		У саставу Илирске граничарске регименте		У саставу Торонталске жупаније
	1753. ³²	1758. ³³	1765.	1773. ³⁴	1787. ³⁵
Велика Кикинда	309	300	492	556	705
Мала Кикинда		–	102	107	184
Врањево	280	140	191	199	278
Карлово (Ново Милошево)		73	106	105	126
Кумане		142	131	140	163
Мокрин		270	306	444	445
Јозефово (Обилићево)	296	–	64	78	92
Крстур (Српски)		–	51	74	114
Меленци	273	300	305	377	466
Тараш		44	51	62	70
Ботош	279	–	209	227	у Граници
Сиге		70	111	137	
Идвор		–	161	172	
Леополдово (Чента)	332	68	92	123	
Укупно		1.769	1.407 (без пет насеља)	2.372	

За остатак у развојаченим насељима Потиске војне крајине определили су се првенствено они који нису желели да изгубе своју имовину. Држава је настојала да додатно мотивише опредељене за остатак, па је официрима који су прихватили цивилни статус додељен земљишни посед и племићка диплома. Царица је јуна 1751. године одобрила да развојачена насеља понесу статус привилеговане области, односно Потиског дистрикта и њихови становници задрже статус слободних људи. Тако се догодило да су бројни официри и граничари развојачених места уз Тису одлучили да остану у цивилним насељима у Бачкој.³⁶ Успомена на њихову одлуку сачувана је у молби представника Горњих компанија Илирске границе из

³² Број домаћинстава 1753. године изједначен је са бројем окућених старешина породица или домаћина, у који нису урачунате и „сиромашне и неокућене старешине породица”.

³³ Д. Руварац, „Темишварска епархија 1758. год.”, *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије* III (1913), 319–373; Исти, *Темишварска епархија од њена постанка до 1758. год.*, Сремски Карловци 1914, 1–53.

³⁴ МП „А”, 1773–375, попис Темишварске епархије из 1773. године, у оквиру којег су ова насеља означена као „Militare”.

³⁵ *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, hgb. Josef Wolf, Tübingen 1995, 460–466.

³⁶ М. Костић, *Српска насеља у Русују*, 35–37.

1773. године, који су тражили дозволу да у војном статусу остану на својим стаништима и буду поштеђени траума новог пресељења, „као што су наши преко Тисе у Бачкој иза нас заостали, кад смо се ми овамо преселили”.³⁷

Укупно 46 официра Потиске војне крајине добило је племићку диплому 1751. године, а они су чинили око 40% официра ове крајине.³⁸ Са друге стране, укупно 71 официр обе крајине изјаснио се за задржавање војног статуса и пресељење. Позната нам је каснија војна каријера за око 70% официра из ове групе. Наиме, могуће је испратити судбину 18 официра који су завршили у Русији и 33 оних који су завршили у Банату до краја 1753. године.³⁹ Официри који су преузели службу у новооснованим местима Банатске земаљске милиције – 33 поименце позната, чинили су 23,77% од укупно 122 потиско-поморишка официра евидентираних 1749. године.

Табела 6. *Ойредељење официра Потиске и Поморишке војне крајине за цивилни или војни стајтус 1749–1750. године*⁴⁰

Граница	Цивилни статус	Војни статус	Укупно официра
Потиска	45	36	81
Поморишка	5	35	40
УКУПНО	50	71	121 (122)

Насеља Поморишке војне крајине интегрисана су у Арадску и Чонградску жупанију, док су насеља Потиске војне крајине претворена у Потиски дистрикт под коморском управом. Из овог разлога се претпоставља да је талас емиграције заинтересованих за граничарски статус из Поморишке крајине био већи од оног из Потиске. Известан број поморишких официра и граничара сигурно је отишао у Русију, будући да су централне личности сеобе у Русију били мајори Јован Хорват и Јован Шевић, иначе команданти шанаца Чанад и Печка. Само 13 поморишких официра завршило

³⁷ ФНКА, ВА, Ф. 52, rote Nr. 189, folio 601–602.

³⁸ Д. Ј. Поповић, „Српско племство у Војводини у 18 веку”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. 13 (1940), 86. У целини је објављено неколико племићких диплома потиских официра, у: С. Гавриловић, „Племићка диплома породице Лазаревић из Чуруга (1751)”, *Зборник Мајице српске за историју* 41 (1990), 113–115; Исти, „Племићка повеља од 1751. породице Косић из Ковиља у Бачкој”, *Зборник Мајице српске за историју* 47–48 (1993), 137–140; Исти, „Декрети за плем. Петра Косића, заставника из прве половине XVIII века”, *Зборник Мајице српске за историју* 56 (1997), 147–151; В. Гавриловић, „Племићка повеља породице Војновић из Фелдвара (1751)”, *Зборник Мајице српске за историју* 56 (1997), 137–145.

³⁹ ФНКА, ВА, rote Nr. 41, folio 301–412; С. Гавриловић, „Грађа за биографије официра Потиско-поморишке војне границе (прва половина XVIII века)”, *Зборник Мајице српске за историју* 61–62 (2000), 109–128; Ј. Илић, „Официри Банатске земаљске милиције 1757. године”, *Мешовића грађа – Miscellanea XXXII* (2011), 289–309.

⁴⁰ М. Костић, *Српска насеља у Русију*, 37.

је у Банату, од којих су тројица долазила из развојаченог шанца Семблек, по двојица из Чичира, Печке и Арада, а по један из шанаца Глоговац, Шајетин, Чанад и Суботица. Ипак, о везама Банатске земаљске милиције са традицијом Поморишке војне крајине сведочи белешка од 22. новембра 1752. године у којој је описано како је шест барјака развојачених шанаца ове крајине предато „милицији банатској”. Ови барјаци узети су од 17 барјака развојачених поморишких коњичких и пешадијских компанија (шанаца), који су 13. јуна 1751. године похрањени у цркви Светог Петра и Павла у Араду, „у спомен да се може знати каде је покварена Поморишка крајина”. Догађај преузимања шест барјака био је свечано пропраћен после недељне литургије и, судећи по сакупљеним прилозима, у присуству великог броја људи.⁴¹

У групи официра који су се преселили у Банат до 1753. године већину су чинили официри из Потиске војне крајине (20 од 33). Чак шест је дошло из шанца Бечеј, по четири из шанаца Острово (Ада) и Петрово Село, два из Фелдвара, а по један из Мола, Чуруга, Жабља и Сент Томаша.⁴² Набројана развојачена насеља била су својим положајем од раније упућена на банатску страну Тисе. О тим везама сведоче бројни случајеви емиграција из Бачке у Банат и обрнуто. Поред тога, потиски официри су били вишегодишњи закупци земљишта у суседном Банату. Закупац пустаре Кикинда у Бечкеречком дистрикту 1740. године за 106 форинти био је капетан Зако, официр потиског шанца Кањиже. Закупац је био и граничар Остоја Спајић из Бечеја, који је у аренду узео пустару Портош (Ботош) за 50 форинти.⁴³ Двојица поменутих потиских граничара, међутим, различито су се изјаснили о свом статусу десет година касније. Имовинске прилике и углед утицали су на то да су представници породице Зако из Старе Кањиже, капетан Стеван и заставник Ђорђе, одлучили да остану у Бачкој и стекну племићке дипломе. О њиховом угледу у Старој Кањижи сведочи податак да је капетан Зако био један од најзаслужнијих у обнови цркве у овом месту око 1735. године,⁴⁴ док су племство 1751. године стекли за цивилно место

⁴¹ Б. Панић, „Први турски дневник Текелијине цркве у Араду (део трећи, 1752–1768)”, *Зборник Мајнице српске за историју* 81 (2010), 73.

⁴² ФНКА, ВА, rote Nr. 41, folio 301–412; С. Гавриловић, „Грађа за биографије официра Потиско-поморишке војне границе (прва половина XVIII века)”, *Зборник Мајнице српске за историју* 61–62 (2000), 109–128.

⁴³ ФНКА, Hoffinanz Ungarn, Vermischte Ungarn. Ggstd., Fasz. 5, Rote Nr. 44/B, Nr. 140, folio 1–3; С. Гавриловић, „Грађа за биографије официра Потиско-поморишке војне границе”, 111, 117. Остоја Спајић је, у време када се помиње као закупца пустаре, био обичан граничар (гемајнер), а тек му је 1742. године, током Рата за Аустријско наслеђе у којем је учествовао, додељен чин поручника, који је носио и у време пресељења у Банат.

⁴⁴ С. Пецињачки, „Записи о потиско-поморишким насељима и црквама из 1746/7. године”, *Зборник Мајнице српске за историју* 26 (1982), 171.

Бајшу. Ово није био усамљен случај, па се још једна ктиторска официрска породица, породица Зарић из Жабља, определила за цивилни статус и племство.⁴⁵ Са друге стране, Остоја Спајић се преселио у Банат у статусу резервног заставника, са приликом да промени свој статус. Ови примери указују на разлике у мотивима којима су се појединци водили приликом одлучивања о останку или пресељењу.

Проблем исељавања хабзбуршких поданика, а нарочито потиских и поморишких граничара у Русију, често је разматран и у изворима и у литератури. Власти нису заборавиле ово горко искуство ни деценијама касније. У Привилегији Великокикиндског дистрикта од 12. новембра 1774. године, царица Марија Терезија осврнула се на лојалност оних потиских и поморишких граничара који се „нису одазвали рђавим примером својих саплемених потиских и поморишких граничара, који су се у стране области иселили”.⁴⁶ Међутим, нема доказа томе да је број граничара развојачених крајишта уз Тису и Мориш који је отишао у Русију био велики. Према нашој процени, из Хабзбуршке монархије се 1751. и 1752. године у Русију одселило не више од стотинак официра и граничара са породицама. Најобимнији попис одобрења издатих појединцима за одлазак у Русију током 1751. и 1752. године обухватио је 51 лице, тј. одрасле мушкарце носиоце диплома, од којих свега неколико са породицама.⁴⁷ Поред тога, једном донета одлука о статусу и месту боравка није била непроменљива. Чак осам лица из Хорватове групе од 51 којем је издат пасош за одлазак у Русију ипак се налазило у Банату крајем 1753. године. Слично је поступио и коњички поручник Маринко Милутиновић из Суботице у Поморишкој граници, коме је пасош за прелазак у Русију издат 18. јануара 1752. године у групи Јована Шевића. Он је крајем 1753. године вршио дужности капетана-поручника у Великој Кикинди, где се помиње и 1757. и 1758. године.⁴⁸ Поред ових, сигурно је било и других примера повратништва из Русије, као што је било и накнадних одлазака.

Нажалост, није познат тачан број становника Потиске и Поморишке границе уочи њиховог развојачења, па ни удео становника који је у њима преостао, односно који се из њих одселио у Банат и Русију. Настојећи да спречи граничаре да се упусте у сеобе у далеке пределе, држава је повластила положај и онима који су постали цивили у Потиском дистрикту и онима који су се као граничари преселили у Банат. Тако посматрано, број насељеника у Банату евидентиран 1753. године аргумент је у прилог

⁴⁵ Исто, 173.

⁴⁶ В. Стајић, *Великокикиндски дистрикти (1776–1876)*, 37.

⁴⁷ Д. Руварац, „Декрет царице Марије Терезије од 29. августа 1752 (свршетак)”, *Српски Сион* XVI (1906), 362.

⁴⁸ Исто; Ј. Илић, *Официри Банатске земаљске милиције 1757. године*, 300.

тврдњи да је најважнија последица развојачења Потиске и Поморишке границе била сеоба њиховог становништва у Банат, а не, како се у историографији често наводило, у Русију.⁴⁹

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

RESETTLEMENT OF FRONTIERSMEN FROM
THE RIVERS TISA AND MORIŠ TO BANAT (1751–1753)

by

Jelena Ilić

The Institute of History, Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: jelena.ilic@iib.ac.rs

SUMMARY: One of the most massive and organized migrations of the Serbs in the 18th century happened in 1751 and 1752. In this period, more than 12,000 people had been resettled from the territory along the right banks of the rivers Tisa and Moriš to the left banks of these rivers, which means from Bačka and southern Hungary to Banat. This resettlement was the consequence of demilitarization of the Military Frontier on the Tisa and Moriš (the so-called Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier), which occurred in 1751. Both sections were established in 1702, but they lost their military role as soon as 1718, when southern areas of Banat, Serbia and Little Walachia were acquired. The demilitarization of the Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier had been a disputable question for a few decades before it eventually happened.

After Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier were abolished in 1751, their frontiersmen were resettled in 15, mostly newly founded, settlements in Banat. These settlements were organized as the Banat Land Militia within 6 companies (so-called Upper Companies): Velika and Mala Kikinda, Melenci and Taraš, Mokrin, Jozefova (later Obilićevo) and Krstur, Idvor and Leopoldova (Čenta), Botoš, Marinovo Selo (Tomaševac) and Sige (Perlez), Vranjevo, Karlovo (Novo Miloševo) and Kumane. All of these settlements were located in deserted and marshland areas of western Banat, which were, until that moment, administratively submitted to the Districts of Bečkerek and Čanad. Depopulation of western Banat was caused by various reasons, such as plague epidemics (1730, 1738–1739), fiscal burden, war and presence of domestic army (1737–1739). According to the survey from the late 1739 and early 1740, plague epidemic caused a disappearance of 36% of adult male population (Contribuenten) in the District of Bečkerek, 33.61% in the District of Vršac, 27.21% in the District of Čakova and 42.31% in the District of Pančevo. Beside that, in the war period, the population of Banat escaped because of the conduct of domestic army, which burdened the inhabitants of settlements along their route on the rivers Tisa and Danube. By the year 1740 the devastation of some settlements in the District of Bečkerek on the river Tisa, such as Bečej and Čenta, committed by domestic army on its way towards Pančevo and Oršava was complete.

⁴⁹ М. Костић, *Српска насеља у Русији, 76–77* (напомена *).

According to military survey conducted in the end of 1753, in newly founded settlements of the Banat Land Militia there were 1,769 householders, as well as 1,044 married members of households (brothers and sons) and 273 married poor and homeless persons. Accordingly, only adult and physically capable men were registered. This means that in 15 settlements there were 3,113 married individuals as well as families, but the number of households was smaller (2,076), because the households were economic units consisting of 1–5 married male members. In about 40% of all households there were registered other married members (i.e. brothers and sons) beside the head of a household. In 196 households there were even 2–5 such members, so 9.44% of all households could be considered as *zadruga* (joint family). The number of potential *zadruga* households in the group of officers' households was even bigger (27%).

Based on surveyed number of adult men in settlements of the Banat Land Militia in 1753, the estimated minimum of the total number of people settled there was 12,000 persons. In the area of 1 km² of these settlements there could be found 8.92 persons or one household in the area of 0.79 km². These data confirm the conclusion that the most important consequence of the demilitarization of Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier was the resettlement of their inhabitants in Banat, and not, as it was previously stated in literature, in Russia.

KEYWORDS: Habsburg Monarchy, Banat, Banat Land Militia, Potisje and Pomorišje sections of the Military Frontier, demilitarization, population, migrations, XVIII century